

LETI EN NEDERLAND.

De Italiaanse geschiedschrijvers, het is niet bekend waarom, hielden zich, door alle eeuwen heen, in bijzondere mate met Nederland bezig. Sinds de „Cronica” van Villani, ontmoeten wij steeds weer een opmerkelijke belangstelling voor deze streken. Men zou kunnen zeggen, zoals reeds zo dikwijls werd opgemerkt, dat de Toscaanse handelslieden gevoelig waren voor de lotgevallen van dit land, maar waarom legden zij dan niet een zelfde belangstelling aan de dag voor de lotgevallen van andere landen, waar zij eveneens bloeiende handelsbanken en overladen pakhuizen bezaten? Het is echter mogelijk, dat de voorliefde voor contrasten deze belangstelling deed ontstaan: de kalmte, de terughoudendheid en de ernst van de bevolking, evenals haar aanhoudende strijd tegen de elementen en het meedogenloze klimaat, kunnen de nieuwsgierigheid der Italianen hebben gewekt. Maar in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de vrijheidsstrijd het leven der Nederlanders, in de ogen van de buitenwereld, in een heldendicht veranderde, juist toen wijdden de Italianen, die eveneens strijd voerden voor hun vrijheid — alhoewel met veel minder succes — lijvige boekdelen aan de geschiedenis van dit land. Zo ooit, dan lag hier de sympathie en niet het contrast aan de belangstelling ten grondslag. Zonder zich in bibliographische studies te willen verdiepen, herinneren wij er aan, dat tien grote verhandelingen, over de Nederlanden en over de door Nederlanders gevoerde vrijheidsoorlogen, tussen de jaren 1560—1673 in Italië of door Italianen gepubliceerd zijn ¹⁾. (Het is met opzet dat ik mij zo uitdruk, daar het hier gedeeltelijk om werken gaat, die in het Latijn gedrukt, of in het Italiaans vertaald werden, of door Italianen buiten Italië geschreven zijn). Aan deze historische werken, die een zekere wetenschappelijke richtlijn volgen en waarvan vooral dat van Bentivoglio talrijke herdrukken beleefde, moet men de stroom van schotschriften, liederen en spottichten, die nu eenmaal een begeleidend verschijnsel van iedere oorlog zijn, toevoegen, om een heldere kijk te krijgen op de belangstelling waarmee de Italianen de gebeurtenissen, en in het bijzonder de tachtigjarige oorlog, in Nederland volgden. Dit veelomvattende en interessante materiaal is nog niet systematisch bestudeerd. Toch zou een geschiedenis van de Italiaanse geschiedschrijving over Nederland een zeer aantrekkelijk thema kunnen zijn voor een ervaren geschiedschrijver, of voor een student, die een onderwerp voor een proefschrift zoekt.

Daar een taalkundig tijdschrift zich niet leent voor geschiedkundige bespiegelingen, willen wij zonder meer overgaan tot de beschouwing van

¹⁾ Lodovico Guicciardini, *Descrittione di M. L. Guicciardini di tutti i Paesi Bassi*; Vinegia 1560.

Lodovico Guicciardini, *Delle cose più memorabili seguite particolarmente nei Paesi Bassi dalla pace di Cambrai del 1529*; Anversa 1567.

Alfonso Ulloa, *Commentari della guerra di Alva contro Guglielmo di Nassau*; Venezia 1570.

Pietro Cornelio, *Della historia di Fiandra, Libri X*; Traduzione di Camillo Camilli; Brescia 1582.

Cesare Campana, *Della guerra di Fiandra fatta per difesa di religione*; Vicenza 1602.

Francesco Lanario, *Le guerre di Fiandra 1566—1609*; Venezia 1616.

Cardinale Guido Bentivoglio, *Della guerra di Fiandra*; Colonia (?) 1633.

Famiano Strada, *Della guerra di Fiandra*; Roma 1638.

Augusto Gallucci, *De bello Belgico ab anno 1593 ad annum 1609*; Roma 1671.

Guilelmo Dondini, *Historia de rebus in Gallia gestis ab Alexandro Farnesio*; Roma 1673.

een werk, dat voor historisch wilde doorgaan en dat tot op heden niet de belangstelling der geleerden trok, hetzij doordat de auteur, Gregorio Leti, op het punt der waarheidsliefde, weinig vertrouwen inboezemde, hetzij doordat de titel van het werk, „Teatro Belgico”¹⁾, hoogdravend en misleidend was. Hierin wordt noch over toneel, noch over België gesproken, doch over Nederland, over zijn geschiedenis en wat belangrijker is, over zijn leven. Zeker, de schrijver zal weinig werkelijk historische waarde hebben, doch wanneer hij zich laat gaan in zijn beschouwingen over de hem omringende samenleving, openbaart hij zich als één der meest brillante schrijvers van de zeventiende eeuw. Wij zullen dus spreken over deze schrijver, die, wij kunnen wel zeggen, in de ware zin van het woord een kunstenaar was aan wie wij een levendig en welhaast volledig beeld van het zeventiende-eeuwse Nederland te danken hebben. Al hetgeen mensenwerk is op deze aarde, is nu eenmaal onvolmaakt; maar zekere ernstige nalatigheden — het is beter dit bij voorbaat te zeggen — zijn ontoelaatbaar. Zo kunnen wij Leti nooit vergeven, dat hij verzuimd heeft ons het artistieke, litteraire en wetenschappelijke leven van zijn tijd te tonen. Dit vloeit voort uit het karakter van de schrijver, die wel de materie zag, maar niet de geest wist te vatten.

Alvorens Leti in zijn beschrijving over Nederland te volgen, zal het goed zijn, zijn levensgeschiedenis in korte trekken te schetsen. Hij werd de 29ste Mei 1630 te Milaan geboren en na zijn vader, die kapitein in het leger van de groothertog van Toscane was, en ook zijn moeder te hebben verloren, werd hij door een oom die priester was, in een door Jezuiten geleid seminarie geplaatst. Zijn opstandig karakter dreef hem er toe het klooster te verlaten. Hij begon toen gebruik te maken van zijn pen en maakte hiervan een zo hevig wapen tegen de geestelijkheid, dat de uitwerking zich spoedig deed gevoelen. Daar de grond hem overal te warm onder de voeten werd, was hij gedwongen een zwerversleven te gaan leiden. Na steeds opgejaagd door Italië te hebben rond getrokken vlucht hij in 1660 naar Genève, alwaar hij tot het Protestantisme over gaat, een geloof, dat hij tot aan zijn dood toe hardnekkig trouw zal blijven. De jaren van zijn verblijf in Zwitserland, kenmerken zich door een stijgende triomf: de senaat van Genève vertrouwt hem het geven van cursussen toe en studenten uit alle delen van Europa verdringen zich in de aula; zijn publicaties volgen elkander in een indrukwekkend tempo op; vorsten zenden hem — evenals eertijds aan Aretino — rijke geschenken om zijn gunst te verwerven. De afgunst van de naar Genève uitgeweken protestantse Italianen werd hem echter noodlottig. Na een beschuldiging van immoraliteit en oneerbiedigheid — die later ongegrond is gebleken — is hij genoodzaakt in 1679 de stad te verlaten. Met zijn talrijk gezin begeeft hij zich naar Parijs, waar Lodewijk XIV hem het ambt van hofhistoricus aanbiedt, mits hij zijn geloof afzweert. Leti wijst dit aanbod verontwaardigd van de hand en na verscheidene verwickelingen begeeft hij zich naar Londen. Hier ontvangt Karel II hem vriendelijk en vertrouwt hem het zo zeer verlangde ambt van hofhistoricus toe. In 1683 publiceert Leti, onder de titel van „Teatro Britannico”, het hem opgedragen geschiedkundige werk. Het wordt door de koning gunstig ontvangen, maar de protesten van zekere ambassadeurs en hovelingen zijn zo scherp, dat de koning besluit alle delen van dit werk te laten verbranden en de schrijver uit te wijzen. Alleen Nederland kan hem een laatst, veilig toevluchtsoord bieden. Hier

¹⁾ Teatro Belgico — o vero ritratti storici, chronologici, politici, e geografici — delle sette Provincie Unite. Scritto da Gregorio Leti; Amsterdamo, Apresso Guglielmo de Jonge 1690.

wordt hij vriendelijk opgenomen, geeft lessen en openbare cursussen, geniet een onbezorgd leven en schrijft en schrijft. Hoe hij zoveel heeft kunnen schrijven, verklaart hij ons zelf en ook hierbij geeft hij ons een beeld dat de moeite van een beschouwing waard is. Tot iemand die eens de opmerking tegen hem maakte: „Zovele werken, hoe is het mogelijk, mijnheer Leti, U bent onvermoeibaar, want U alleen schrijft meer dan alle anderen tezamen”, antwoordde hij: „Allen die mij kennen, weten dat ik weinig slaap, dat ik vroeg opsta, weinig bezoeken afleg en zelden uit ga, dat ik gewoonlijk 's morgens slechts twee kopjes slappe chocola gebruik en vervolgens 's avonds eet, dat ik drie dagen van de week niet ga slapen, voordat ik 12 uur lang heb geschreven en de overige dagen toch minstens 6 uur, en dat ik er een groot genoegen in schep mijn eigen gang te gaan, zonder me met andermans zaken te bemoeien. Tot verbazing van de doktoren, heb ik mijn leven lang nooit de minste last van hoofdpijn gehad, zelfs niet gedurende de zwaarste ziekten Waarom verbaast men zich dus, dat ik zoveel schrijf?”¹⁾ Zijn poging, zich met een gedicht van 11768 regels,²⁾ de gunst van koning-stadhouder Willem III te verwerven, had niet het gewenste resultaat. Zijn verdere werken zullen wij niet aanhalen: het zijn er te veel, waaronder slechts weinig goede. De 9de Juni 1701 stierf hij te Amsterdam aan een beroerte en werd in de Waalse kerk begraven.³⁾

Het ogenblik is nu gekomen zijn „Teatro Belgico” ter hand te nemen, en ons door deze enigszins onrustige schrijver te laten leiden. Zijn aankomst in Den Briel, op een koude Januaridag in 1683, was verre van aangenaam. „De inwoners van deze plaats, bewaarden maar een bitter klein schijntje van de oorspronkelijke vriendelijkheid en goedhartigheid der Nederlanders, terwijl zij bovendien iets onbeschaafds hebben . . . en ik kan zeggen, dat ik dit ondervonden heb, een ondervinding die mij geld kostte; en het zal niet kwaad zijn deze als waarschuwing aan vreemdelingen mee te delen. Toen ik indertijd van Engeland vertrok, landde ik met mijn familie, na een stormachtige overtocht van vier dagen en vier nachten, in deze plaats, waar ik heel dicht bij de haven in een herberg werd ondergebracht, waarvan ik me de naam niet meer herinner, maar wel die van de waard die zich mijnheer Daniël liet noemen.

Driemaal heeft deze waard ons beetgenomen, nadat hij het had doen voorkomen alsof hij ons met grote genegenheid ontving, terwijl hij te kennen gaf, dat hij ouderling van de Waalse kerk in deze gemeente was; maar God beware ons er voor ooit weer in handen van dergelijke ouderlingen te vallen.

Het begon hiermee, dat hij ons voor 2½ maaltijd plus logies drie guinjes liet betalen, bovendien wilde hij aan het hoofd van onze tafel zitten, terwijl hij de ene bokaal wijn na de andere liet komen, waarvan hij alleen dronk, want mijn gezin bestond, geheel uit vrouwen, d.w.z. mijn vrouw en drie dochters en hoewel zich ds. de Clerc uit Genève in ons gezelschap bevond, waren zowel hij als ik zo uitgeput van de zeereis, dat wij aan alles dachten behalve aan eten en drinken. Omdat wij die dag ons middagmaal laat gebruikt hadden, wilden wij naar bed gaan en vroegen om onze kamers, die hij ons niet geven wilde, want, zo zei hij, eten of geen eten de avond-

1) Deel I, Inleiding. — In het vervolg zal ik achter de geciteerde plaatsen tussen haakjes alleen deel en bladzijde van Leti's „Teatro Belgico” optekenen.

2) Il prodigio della natura, e della gratia, poema heroestorico. Sopra la miracolosa intrapresa d'Inghilterra del real principe d'Orange. Hora monarca della Grande Bretagna, nel fine dell'anno 1688. Amsterdamo 1695.

3) Een uitvoerige studie over Leti schreef Luigi Fassò: *Avventurieri della penna del seicento*; Le Monnier, Firenze 1923.

maaltijd moest betaald worden, anders kon hij ons geen onderdak verlenen, zodat wij, na een korte wandeling door de stad, ons maar weer aan tafel zetten voor het avondeten, waarbij ook hij weer van de partij was en ik verklaar met klem, dat hij de enige van ons was die at en dronk. Vervolgens gaf hij ons 's morgens voor onze inscheping naar Rotterdam, boter, brood en kaas voor ontbijt en daar wij niet gewend waren de kaas op Hollandse wijze te snijden, d.w.z. geheel gelijk en vlak, en wij deze een weinig scheef hadden afgesneden, ontstak deze waard in een ongelofelijke woede, waarbij hij ons zei, dat hij deze kaas nooit meer op tafel zou kunnen brengen en dat wij hem maar mee moesten nemen, zodat wij voor het anderhalve onse kaas dat wij misschien aten en alleen omdat dit scheef was afgesneden, genoodzaakt werden hem de hele kaas, die uit meer dan zes pond bestond, te betalen en die ik bovendien nog moest achter laten, omdat ik geen kaas naar Nederland wilde meetorsen" (II, 464). Na nog bedrogen te zijn bij de omwisseling van de guinje die hij mee bracht — naar het schijnt bezat hij er heel wat — had hij het genoeg op het schip dat hem naar Rotterdam bracht commissaris Trip te ontmoeten, zoon van de beroemde burgemeester. Gelukkig vergeet Leti zijn tegenslagen spoedig en toont een open oog voor het schone, met de stellige wetenschap, dat „men zeer verlangend is naar een door buitenlanders gegeven algemene beschrijving van deze beroemde provinciën", aangezien „er geen land ter wereld is, waarover zoveel is geschreven, noch waarover het nodig is steeds meer te schrijven, als deze Zeven Verenigde Provinciën" (I, Inleiding).

Zijn werk volgt een vooraf vastgesteld plan: eerst de historie en daarna het leven; maar van het begin af, wanneer hij zegt dat „de regering van deze provinciën overeenkomst vertoont met de rekenkunst, dat men haar grondig moet begrijpen daar zij anders onduidelijk lijkt", voelt men, dat hij haastig en luchtig, over het verleden wil heen stappen, om tot de beschrijving van datgene te komen wat hij rond zich zag gebeuren. Van de uitsluitend geschiedkundige gedeelten, zijn alleen de kort achter hem liggende perioden levendig beschreven, zoals bijv. wanneer hij met ontroerende woorden de hulp beschrijft, die het volk aan de Hugenoten (I, 339) verleende, of wanneer hij uitwijdt over het machtsmisbruik van de Russische gezant (I, 343) of wanneer hij Venetië laakt, voor het opleggen van de doodstraf aan een burger die men betrappt had terwijl hij met een buitenlands diplomaat in gesprek was, (hetgeen niet belette, dat staatsgeheimen uitlekten), terwijl hij in vergelijk hiermee, de welbewuste terughoudendheid van de Nederlanders prijst, die altijd en overal vrijuit met een ieder kunnen spreken.

Na zich eindelijk van de geschiedkundige kluisters bevrijd te hebben, kan hij zich geheel aan de beschrijving van zijn omgeving wijden en hij geeft hiervan een beeld dat op een impressionistisch schilderij gelijkt. Eerst een snelle geografische en economische oriëntering (I, 414), daarna een blik op de mensen.

De Zeeuwen beschrijft hij als volgt: „Zij zijn de beste zeelieden die men in de Verenigde Provinciën vindt, maar naast hun grote zeemanskennis, tonen zij in zeegevechten zoveel geestdrift en kracht, dat zij ware furiën gelijken; ook behoeft men niet te vrezen dat zij op de vlucht slaan, daar zij liever overwinnend sterven, dan strijdend leven; en wat belangrijk is, zij strijden met grote vreugde en scheppen er behagen in, zich als eersten in de strijd te wagen, om daarmee de anderen moed te geven" (I, 425).

De schrijver trekt van de ene provincie naar de andere en beschrijft nauwkeurig de belangrijkste centra, terwijl hij nooit de persoonlijke noot vergeet, die leven geeft aan het verhaal. Zo kan hij bij de geestdriftige be-

schrijving van het panorama, dat men vanaf de toren van Kampen geniet, niet nalaten op te merken, dat zijn zwakke ogen hem niet veroorloofden het uitzicht zuiver te onderscheiden.

Friesland, met zijn oude tradities, zo verschillend van die van het overige Nederland, heeft hierin een aandeel, hetwelk dat van eeneen voudige reiskroniek verre overtreft.

Het tweede deel, dat een veel hogere kunstwaarde bezit dan het eerste, zou in zijn essentiële gedeelten een herdruk verdienen. Reeds in de opdracht aan „Burgemeesters, regenten en leden van de Raad der Ouden van Amsterdam”, zwelt Leti's hart van vreugde, wanneer hij de stad begroet, die een „waar toevluchtsoord vormt voor de door het noodlot vervolgd en getroffen, voor hen die ten offer vielen aan het geweld en de kwaadaardigheid van machtige vijanden, of aan de ijverzucht van hen, die waarachtige pennen verafschuwen en schrijvers, die met openhartigheid hun geschiedenis schrijven, uit hun land verbannen” en vervolgens zegt hij: „Alles is er prachtig zonder pralerij, alles is groots zonder grootdoenerij, alles is weelderig zonder pronkzucht en alles is nobel zonder op te vallen” in dit „kleine maar wonderbaarlijke Nederland”. En hij besluit: „Kortom, andere landen kan men met de pen beschrijven, maar wat Nederland betreft, kunnen alleen de ogen hun indrukken in het hart griffen” (II, 6). Het zou moeilijk zijn in het 17de eeuwse Italië een schrijver te vinden, die zo raak schrijft.

Zijn barokke en dientengevolge rhetorische opvoeding, brengt hem er hier en daar toe zich in tegenstellingen uit te drukken; echter is het gebruik dat hij hiervan maakt, buitengewoon plastisch. Voor de rijkdom van het land heeft hij deze definitie: „Men maakt er geen papier en men drukt er meer boeken dan in welk land ter wereld; er groeit zo goed als geen vlas en men maakt er het beste linnen dat men zich denken kan; er zijn geen bossen die hout opleveren en om het te bewerken vindt men er meer schrijnwerkersmeesters dan men in enig ander land aantreft; er is geen graan en toch is er altijd een grote overvloed aan brood, waarvan men bovendien nog buitenlandse gebieden voorziet; er zijn geen wijngaarden en de wijnhandels zijn er ontelbaar; er groeit niets en men verkoopt er alles; er is geen enkele soort mijn en toch is er geen enkel deel ter wereld, waar meer goud, zilver, lood, ijzer en koper omgezet, beheerd en verhandeld wordt” (II, 7).

Wie in hem een buitensporig lofredenaar zou willen zien, zou zich sterk vergissen. Leti had een sociale en economische intuïtie, die werkelijk ongevoon was voor die tijd. Zowel de prijzen van levensmiddelen, van turf (II, 11), en van uitheemse vruchten (II, 328), als de vele goede en de weinige slechte eigenschappen van de inwoners wekken zijn belangstelling. Onder de slechte, brengen wij de uitstapjes door de bossen in herinnering, die door de ruiters en scholieren van Leiden ondernomen werden, „met het zonderlinge doel, om aan de bomen te schudden en de vogelnestjes in grote getale naar beneden te zien vallen” (II, 12). Maar laten wij andere weinig lofwaardige eigenschappen buiten beschouwing (II, 29) en volgen wij Leti liever in zijn verbazing over het feit, dat hij hoogst fatsoenlijke boeren naast zeelieden aantreft, die zich tezamen in krantenlectuur verdiepen. De eerlijkheid, zo zegt hij ons, is de grondslag van het Nederlandse karakter, omdat de rijkdommen in dit land gelijkelijk zijn verdeeld, zodat niemand bedriegt, noch bedrogen wenst te worden (II, 18). Ook de eerbied voor de mens, laat hij goed uitkomen: „Het is hier niet toegestaan iemand te slaan of te mishandelen en de wet treft maatregelen tegen deze overtredingen . . . De vrijheidsliefde is zo groot, dat het niet alleen niet is toegestaan, wie het ook zij, te slaan of te beledigen; maar bovendien ge-

nieten de eigen dienstboden zulke grote voorrechten, dat het hun meesters niet is toegestaan hen te slaan, en gebeurt het dat iemand, door woede overmand, het waagt hen te slaan of weg te jagen voor het verstrijken van de overeengekomen periode, dan kan de dienstbode haar beklag doen bij de justitie en de meester wordt veroordeeld tot een boete en dikwijls tot het uitbetalen van een heel jaarloon" (II, 19).

Aan zekere karakterbeschrijvingen herkent men de meesterhand: „Gedurende de acht jaren die ik mij in dit land bevind, heb ik ernaar gestreefd, de aard van dit volk zo grondig mogelijk te leren kennen en ik ben tot de conclusie gekomen, dat de Hollanders groen brandhout gelijken, dat hen die het willen aansteken, meestal het geduld doet verliezen, want men moet het met grote volharding uren lang aanblazen; met dit verschil dat, wanneer het eenmaal heeft vlam gevat, het een uitstekend vuur vormt, een vuur dat lang standhoudt en intens verwarmt" (II, 20).

Laten wij de Nederlanders van vroeger ook eens aan tafel volgen: „Er bestaat geen gezin, dat niet tegen het midden van November een voorraad vormt, die uit één of ook wel twee of drie ossen bestaat, wat hoofdzakelijk van de talrijkheid van het personeel afhangt; en ook de armen der gemeente voorzien zich minstens van een helft, die men pekelt en rookt en dan 's zomers met boter en sla eet; en iedere Zondag bereidt men er een stuk van, dat dan moet dienen om de hele week op tafel gebracht te worden, met wat gekookt vlees en een schaal groente. De Hollanders zijn niet zulke grote liefhebbers van soep als de Duitsers en de Fransen, ook houden zij niet erg van sausen met knoflook en uien, terwijl zij ook de wijze van vleesroosteren der Fransen afkeuren. Het grootste genot vinden zij in een goed visgerecht, dat bijna zwemt in de botersaus; weer andere vissoorten kookt men alleen in water en eet men vervolgens met verse boter. Zeker is, dat boter, kaas en vis het veelvuldigst voor de maaltijden worden gebruikt in Holland en wat betreft de zoutevis, begrijp ik niet hoe de gewone man het er levend afbrengt, in aanmerking genomen de grote hoeveelheid die hij ervan eet" (II, 23). Enige dagen bij vrienden uit logeren gaan was toen, evenals nu, de meest geliefde sport. Ook is het de moeite waard zijn opmerkingen te horen over het vraagstuk van het drinken. "Ik begrijp niet hoe de Hollanders zich ooit kunnen bedrinken; daar zij, wanneer zij een toast uitbrengen, hun glas wel een kwartier en dikwijls langer in de hand houden alvorens te drinken, terwijl zij over alles en nog wat spreken" (II, 23). En laten wij eens horen wat hij over de vrouwen zegt: „De vrouwen denken zolang zij ongetrouwd zijn . . . uitsluitend aan zich zelf, zonder de minste zorg aan het huis te besteden; maar eenmaal getrouwd, ziet men een zeer grote verandering, want zij gaan dan zozeer op in de doelmatige bestiering van hun huishouden, dat zij van de wereld bijna niets meer willen weten: zij worden de ingetogenheid zelve en een voorbeeld van de grootste kuisheid. Zij veronachtzamen bijna ieder genoeg, behalve dat van de inrichting van hun huis, waarbij de vrouwen onderling een grote naijver aan de dag leggen, daar de een de ander in elk opzicht wil overtreffen. De properheid van de Hollandse huizen is met geen pen te beschrijven en stellig zijn er geen kerken noch katholieke sacristiën, die zo ordelijk en helder zijn en voortdurend schoon gemaakt en nog eens schoon gemaakt worden, als de keuken van de Hollandse huizen. Inderdaad lijkt het alsof de vrouwen geen andere bezigheid kennen, noch een ander interesse hebben, dan het vouwen van linnengoed, het met zorg opstapelen in kasten en laden, het afstoffen van de meest kostbare meubelstukken, het zich verrijken met het fijnste porcelein en van de ochtend tot de avond poetsen, wassen en schoonmaken van tegels, muren, tafels, toiletten, kisten, kasten, schilderijen, deuren, stoelen, vloeren, plafonds, bedden, trappen, spijkers en

ieder ander stuk huisraad. En om de waarheid te zeggen, maken de vrouwen, tot grote ergernis van de mannen, dikwijls een afgod van hun huis; ook dulden zij niet, dat men de kamers met schoenen of pantoffels betreedt; en de vreemdelingen zouden niet erg welkom zijn, indien zij ergens in huis zouden spuwen, daargelaten dat zij te scrupuleus zouden zijn dit te doen; de landslieden zelf spuwen doorgaans in hun zakdoek, of doen dit op zekere uit stro gevlochten matjes, die men overal neerlegt, om de vloeren, die alle in glanzend marmer uitgevoerd zijn, te sparen" (II, 24, 25). Arme mannen; ook toen waren zij dus al slachtoffer van de grote schoonmaak!

De absolute vrijheid voor allen is een instelling, die hem het meest van alles treft en ontroert, ook al slaagt hij er soms niet in de morele draagwijdte ervan te vatten: „Nederland tolereert geen slaven noch gekochte dienaren, en zodra een edelman, die een slaaf bezit Nederlandse bodem betreedt, beschouwt men deze laatste vrij en onafhankelijk en het recht dat zijn meester op hem heeft, nietig" (II, 30). En meer dan eens is het voorgekomen, dat het volk de slaven van de gezanten bevrijdde en hun van hun halskettingen verlost. Tot de meest geroemde vrijheden, behoort ook die vrijheid, openhartig met overheidspersonen te kunnen spreken, zonder dat men onnodig uren en uren lang moet wachten tot men toegelaten wordt (II, 28), maar nog meer de gewetensvrijheid. In dit verband citeert hij de volgende episode, die er alle schijn van heeft op een persoonlijke ondervinding te berusten: „Ik weet, dat zeker predikant zich bij een burgemeester over zeker heer beklagde, die iets tegen hem geschreven had, en ten antwoord kreeg: wat wilt U, dat ik zou doen? Wij leven in een vrij land; hij heeft tegen U geschreven, welnu schrijft U tegen hem" (II, 31). De conclusie, die hij uit deze bevinding trekt, is een van de meest opbouwende: „Mocht het God behagen, dat deze zelfde uitwerking, die de vrijheid in dergelijke gevallen in dit land veroorzaakt, gemeenschappelijk bezit van alle landen van Europa mocht zijn, opdat men er niet de zoveel en overal heersende onmenselijkheid en onrechtvaardigheid mocht ontmoeten" (II, 32).

Het economische leven aan het einde der 17de eeuw vertoont eigenaardige aanknopingspunten met het leven van nu: „Ik geef toe dat het leven, gezien de hoge belastingen, erg duur is" (II, 36), verzucht Leti, die op dit onderwerp nog verscheidene malen terugkomt om de oorzaak van de belastingdruk te verklaren en om ons te vertellen, dat de Nederlanders in die dagen graag betaalden, omdat zij wisten dat de lasten gelijk verdeeld waren en ook, omdat de agenten, die men met de inning hiervan had belast, zo hoffelijk waren! Tussen de gebruiken van toen en nu, bestond echter wel enig verschil: „Het betalingssysteem is het volgende: men krijgt bepaalde gedrukte formulieren thuis bezorgd, waarin men wijst op het bedrag en de aard van de betaling en waarin een termijn van vier maanden gesteld wordt . . . en indien er een jaar verstreken is zonder dat men betaalt, komt men de voordeur uit haar scharnieren lichten en wordt deze zonder meer meegenomen, terwijl het tot aan de dag van de betaling niet is toegestaan de deur door een andere te vervangen. Dit gebruik, dat niet algemeen is, behoeft echter maar zelden te worden toegepast. In een grote stad als Amsterdam, is het, voor zover mij bekend is, gedurende acht jaren, maar drie of vier maal voorgekomen" (II, 45).

Zekere handelsgebruiken, die voor de moderne economie van grote waarde zijn, schijnen uit oude tijden te dateren: Aan de Nederlanders „behoort om zo te zeggen, de gehele zijdehandel van Perzië; hierbij komt, dat zij zelf alleen wol dragen, en wat van belang is, om grotere winsten te maken, verkopen zij hun fijnste stoffen aan Frankrijk, terwijl zij voor hun kleding de meer eenvoudige stoffen uit Engeland laten komen. Zij

exporteren de zo beroemde Hollandse boter en voor eigen gebruik, importeren zij boter uit Ierland en Noord-Engeland, omdat deze voordeliger is" (II, 36).

Buitengewoon interessant is ook de scherpe uiteenzetting over de door de beide Indische Compagniën ontwikkelde activiteit en de beschrijving van de belangrijkste, door haar gestichte steden. Zijn belangstelling volgt ook de commerciële ondernemingen in China en Japan. Met verrassende duidelijkheid legt hij uit de onderlinge samenhang van deze uitgebreide ondernemingen, de beursnoteringen en het algemeen volkswelzijn, en tenslotte verklaart hij dat alleen de absolute vrijheid van initiatief en van handel de wonderbaarlijke bloei van het land tot stand heeft kunnen brengen.

Het zijn echter niet de cijfers, noch de buitengewone feiten of heldendaden die ons imponeren, doch veeleer de warmte van zijn betoog, dat geleid wordt door een buitengewoon scherpe opmerkingsgave, de aandacht voor sociale problemen, de frisheid van zijn beschouwingen, die altijd de volksbehoeften aanvoelen en de vergelijkingen met andere volken en andere regeringssystemen. Niets ontsnapt aan zijn aandacht: noch de onwaardige slavenhandel, gedreven in schril contrast met de wetten tegen de slavernij (II, 310), noch de rentevoet (II, 224), noch de 1200 straatlantaarns, die — grote nieuwigheid voor die dagen — de wegen van de hoofdstad verlichten (II, 320), noch de toen sinds kort ingevoerde brandspuiten (II, 321), noch de snelle ontwikkeling van de bevolking (II, 324), noch de rijkdom van de Zaanse boeren, die zo groot was dat ieder van hen zich in Frankrijk een markiezaat had kunnen kopen (II, 366), noch de universiteiten, noch de beroemde uitgeverfirma's, noch de boekwinkels, noch de bibliotheken. Alles trekt aan onze blik voorbij, gelijk de beelden van een toverlantaarn en alles beweegt en leeft, daar Leti de wonderbaarlijke gave bezit, de dingen tot leven te wekken. Voornamelijk in de hoofdstukken die aan het geloof en aan de verdraagzaamheid gewijd zijn, kan de schrijver, die door persoonlijke ondervinding voor deze problemen zo gevoelig is, het niet nalaten zijn eigen gevoelens te doen doorschemeren. De oude, zich tegen de kerk te weer stellende polemicus, slaagt er met moeite in, zich met dit begrip en met deze eerbied voor zijn medemens te vereenzelvigen, welke de hoogste wet van dit land zijn. Ook hij zou objectief willen zijn, maar zijn karakter, gevormd in een met vooroordelen vergiftigde omgeving, welke de lange jaren van ballingschap niet vermochten te doden, veroorloofde hem geen helder oordeel. De duidelijkste uiting van dit dualisme is de bladzijde waarin hij, bij het citeren van de joden Nunes da Costa en Emanuele di Belmonte, beiden respectievelijk in Portugese en Spaanse diplomatieke dienst, als in gedachten verzonken opmerkt: „in Rome zendt de inquisitie hen naar de brandstapel, terwijl zij hier in Amsterdam met vrijbrieven vereerd worden" (II, 336).

Stellig is niet alles wat ons getoond wordt zuiver goud, maar het valt niet moeilijk de slakken van het zuivere metaal te scheiden, zij het doordat de schrijver zelf ons somtijds te hulp komt, door openlijk zijn twijfel kenbaar te maken, zij het doordat zekere fabeltjes en buitenissigheden, zoals de „zeldzame stukken" in het museum van Leiden (II, 445), of zoals het verhaal van de „Sirene van Edam" (II, 485), geen geestelijke weerklank meer vinden bij de moderne lezer. Wanneer ons oog op deze dwalingen valt, waaraan het boek gelukkig niet rijk is, gaat men hieraan glimlachend voorbij. Maar anders is het wanneer men leest over Erasmus: „Van deze grote man, stamt de uitvinding om turf te branden in plaats van hout; zoals ook de kunst van het hanteren en regelen der zeilen, om bij alle winden te kunnen varen" (II, 459). En dit zou Erasmus wezen? Men denkt

dan terstond aan de vele, vele andere grote geleerden en kunstenaars, die de naam van Nederland beroemd maakten en die Leti nimmer vermeldt: deze schrijver, die zulk een open oog heeft voor de sociale problemen, is jammerlijk doof voor de lokstem van de wetenschap en de kunst. Deze betreurenswaardige leemte, waarop wij reeds bij de aanvang van dit artikel wezen, buiten beschouwing gelaten, is ons oordeel over deze zeventiende-eeuwse schrijver, voor zover het zijn kunst betreft, gunstig. Hij zag Nederland in haar diepste innerlijk, hij begreep de mensen en schatte hun daden naar de juiste waarde. Bij hem vergeleken is De Amicis slechts een haastig reiziger, die wel de gevel ziet, maar niet de warmte van het huis bespeurt. De Amicis is de gepolijste, vlijtige, systematische journalist, die zijn woorden afweegt; Leti is de artist, wiens werk flitsen, kleuren, licht en schaduw heeft, ja ook schaduw. Hierin is hij een waar zoon van zijn tijd, die de bruggen met het verleden afbreekt, om moeizaam en soms stormachtig de nieuwe grondslagen van de samenleving op te bouwen. Dit is het uitgangspunt om zijn werk te begrijpen en te waarderen. Om er de kern goed van te vatten en hem als schrijver te doorgronden, moeten wij zijn nimmer gedoofte eerezucht geschiedschrijver te willen zijn, terzijde stellen. Een geschiedschrijver was Leti nooit, maar het paste hem, zich zo te noemen, om de grote toelage te incasseren, die de schatkist de officiële historicus ter beschikking stelde. Eveneens moet men vergeten dat hij, vooral in zijn jeugdjaren, een gevaarlijk libellist was, die indien hij zijn tegenstander maar schaden kon, in staat was, alle morele remmen te verbreken en zijn gewetensbezwaren het zwijgen op te leggen. De Leti die men in dit artikel heeft willen tonen, is een geheel andere. Hij heeft een talentvolle geest, waarin de intuïtie en de uitdrukking, in hun oorspronkelijke vorm, het midden houden tussen de abstracties van een Giovanni Botero en de concrete begripsbepaling van de encyclopedisten. Botero ontving zijn opvoeding in een Jezuïetenklooster en men zou dus geneigd zijn te zeggen, dat Leti deze door Botero gegeven richtlijnen in het door hem bezochte seminarie, dat eveneens door Jezuïeten-paters werd geleid, had leren kennen. Dit zou echter niet waar zijn. Leti heeft daarentegen, zonder er zich rekenschap van te geven, als bij ingeving begrepen, dat de oude feudale regeringsvormen hadden afgedaan en dat er een nieuwe maatschappelijke orde in opkomst was. Stellig zag hij niet, in welke richting de gebeurtenissen zich zouden ontwikkelen en misschien dacht hij zelfs niet aan grote veranderingen. Hij liet zich echter niet verblinden door de herinnering aan roemrijke daden, noch in slaap wiegen door de menuetten, maar hij zag duidelijk — iets bijzonders voor die tijd — dat de enige kracht van een volk in de arbeid schuilt. En op deze arbeid, die hij in oorzaak en gevolg had bestudeerd, concentreerde zich zijn vorsende geest. En daar de natuur hem met een zekere intelligentie en met een vlotte pen begiftigd had, gelukte het hem ons die smakelijke toneeltjes te schetsen, welke hem tot een geslaagd voorloper van de journalistiek maken.

Groningen.

ENRICO MORPURGO.

DIE BALDERÜBERLIEFERUNGEN UND DER ZWEITE MERSEBURGER ZAUBERSPRUCH.

Die Merseburger Zaubersprüche, die im Jahre 1841 entdeckt wurden, sind uns in einer Handschrift des 10. Jhts. bewahrt geblieben; die *idisi* im ersten Spruch, die Götternamen *Uuodan*, *Frīta*, *Volla* und andere im zweiten machen aber wahrscheinlich, daß sie im Ursprung viel älter sind und aus der heidnischen Vorzeit stammen. Seitdem J. Grimm sie als erster